

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ  
ΤΟΥ ΘΑΣΙΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ

Γεώργιος Χρ. Τσιγάρας

Ἡ ἔρευνα πού ἄρχισε πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια στοὺς ναοὺς τῆς Ξάνθης ἔφερε στὸ φῶς ἀρκετὰ νέα στοιχεῖα ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα στὴν περιοχὴ αὐτῆ τῆς Θράκης. Τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας δημοσιεύθηκαν πρόσφατα<sup>1</sup>. ὡστόσο, ἡ ἐργασία αὐτὴ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη καὶ εἶναι πιθανὸ στὸ μέλλον νὰ μᾶς ἀποκαλύψει ἀξιόλογες πληροφορίες, οἱ ὁποῖες θὰ καταστήσουν σαφέστερη τὴν εἰκόνα πού ἔχουμε γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης στὴν Ξάνθη, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν Θράκη.

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἔρευνας, ἀνάμεσα στὰ ἔργα γνωστῶν ἢ ἀγνώστων ζωγράφων πού δραστηριοποιήθηκαν στὴν Ξάνθη, βρέθηκαν καὶ ἀρκετὲς εἰκόνες, τὶς ὁποῖες ὑπογράφει ὁ ζωγράφος Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης (Εἰκ. 1)<sup>2</sup>, Θάσιος στὴν καταγωγή, ὅπως ὁ ἴδιος συχνὰ ὑπογράφει σὲ εἰκόνες πού φιλοτεχνεῖ<sup>3</sup>.

Ἄπὸ ἐπιστολὲς πού βρίσκονται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου<sup>4</sup> καὶ

1. Τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς δημοσιεύθηκαν πρόσφατα σ' ἓναν τόμο, στὸν ὁποῖο ἐξετάζεται ἡ ἱστορία, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὰ κειμήλια τῶν ναῶν. Σχετικὰ βλ. Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Ἐκκλησίες τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου, Ξάνθη 2005. Εὐχαριστῶ τὸν Μητροπολίτη Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου κ. Παντελεήμονα γιὰ τὴν ἄδεια πού μοῦ παραχώρησε νὰ μελετήσω καὶ νὰ δημοσιεύσω ἔργα τοῦ ζωγράφου Μιχαὴλ Εὐαγγελίδη σὲ ναοὺς τῆς Μητροπόλεως Ξάνθης.

2. Ἡ εἰσήγηση αὐτὴ ἀποτελεῖ συνοπτικὴ παρουσίαση πορισμάτων τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Θασίου ζωγράφου καὶ φωτογράφου Μιχαὴλ Εὐαγγελίδη. Ἀναλυτικὴ μελέτη τοῦ ἔργου του πρόκειται σύντομα νὰ δημοσιεύσει ὁ γράφων σὲ μονογραφία ἢ ὁποία βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς συγγραφῆς.

3. Βλ. Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Ἐκκλησίες τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ξάνθης, ὅ.π., σ. 54, 161, 217, 220, 221, 222, 242, 261, καὶ Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Ὁ ἁγιογράφος Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης στὴν Ξάνθη, Θράκιος. Ἀφιερωματικὸς τόμος στὸν Μητροπολίτη Μαρωλείας καὶ Κομοτηνῆς κ. Δαμασκηνό (τριάντα χρόνια θεοφιλοῦς ἀρχιερατείας), ἐπιμέλεια Γ. Κ. Παπάζογλου, Κομοτηνὴ 2006, σ. 247-254.

4. Εὐχαριστῶ τὸν Καθηγούμενο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου, Πανοσιολογώτατο Ἀρχιμανδρίτη π. Ἐφραίμ γιὰ τὴν ἄδεια πού μοῦ παραχώρησε νὰ ἐρευνήσω στὸ ἀρχεῖο τῆς μεγάλης αὐτῆς Μονῆς τοῦ Ἁγιωνύμου Ὁρους.





Εικ. 1. Φωτογραφία του ζωγράφου και φωτογράφου Μιχαήλ Ευαγγελίδη.  
(Αρχεῖον Μιχαήλ Κάλτσα)

στο Ἀρχεῖο τοῦ Ἰωάννη Ζωγράφου ἀπὸ τὸ Καζαβήτι, τὸ ὁποῖο σήμερα ἀνήκει στὸν Thomas Schultze Westrum<sup>5</sup>, ἔμμεσα πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ Εὐαγγελίδης γεννήθηκε στὸ Μεγάλο Καζαβήτι. Στὸν «Γενικὸ Ἀπογραφικὸ Κατάλογο τῶν ἐν Καρυαῖς οἰκούντων», ὁ ὁποῖος συντάχθηκε τὸ 1885 στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀναφέρεται, μεταξὺ ἄλλων προσώπων πού κατοικοῦσαν στὸ Ἅγιον Ὄρος, καὶ ὁ Μιχαήλ Εὐαγγελίδης. Τὰ στοιχεῖα πού κατοχωρίζονται γιὰ τὸν ζωγράφο εἶναι τὸ ἐπάγγελμα (ζωγράφος), ἡ ἡλικία του (38 ἐτῶν), ὁ τόπος τῆς καταγωγῆς του (Θάσος) καὶ τὸ θρήσκευμα (Χριστ. Ὁρθόδοξος)<sup>6</sup>. Ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὴν ἡλικία του συμπεραίνεται ὅτι ὁ Μιχαήλ Εὐαγγελίδης γεννήθηκε τὸ ἔτος 1847.

Μετὰ τὴν Θάσο, ὁ ἐπόμενος σταθμὸς στὴν ζωὴ τοῦ Εὐαγγελίδη εἶναι τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἡ Θάσος εἶναι γνωστὸ ὅτι διατη-

ροῦσε τὸν 19ο αἰῶνα στενὲς οἰκονομικὲς καὶ πνευματικὲς σχέσεις μὲ τὴν Μοναστικὴ Πολιτεία, ἀφοῦ πολλὰ ἀγιορεῖτικα μετόχια λειτουργοῦσαν στὸ νησί, ἐνῶ ἱκανὸς ἀριθμὸς Θασίων μοναχῶν ἐγκαταβίωναν στὸ Ἀγιώνυμον Ὄρος<sup>7</sup>. Εἶναι πιθανὸν ὁ Μιχαήλ Εὐαγγελίδης νὰ πῆγε στὸ Ἅγιον Ὄρος γιὰ νὰ μάθει νὰ ζωγραφίζει ἢ νὰ τελειοποιήσει τὴν τέχνη του κοντὰ σὲ κάποιον ἄγνωστο πρὸς τὸ παρὸν ζωγράφο τῶν ἀγιογραφικῶν ἐργαστηρίων τοῦ Ἁγίου Ὄρους<sup>8</sup>. Ἐκεῖ βρέθηκε καὶ ἀργότερα ἀναζητώντας ἐργασία ὡς ζωγράφος. Τὴν μαθη-

5. Εὐχαριστῶ τὸ φιλόλογο κ. Δημήτριο Θεοδωρίδη, Πρόεδρο τῆς «Θασιακῆς Ἐνώσης Καβάλας», γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν δημοσιευμένων στὴν ἐργασία αὐτὴ ἐπιστολῶν τοῦ ζωγράφου Μιχαήλ Εὐαγγελίδη.

6. Βλ. Δ. Θ. ΚΥΡΟΥ, Πληροφορίες γιὰ τὶς σχέσεις τῆς Θάσου μὲ τὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, Δ' Συμπόσιο Θασιακῶν Μελετῶν, ἢ Θάσος διὰ μέσου τῶν αἰῶνων: Ἱστορία-Τέχνη-Πολιτισμὸς, Πρακτικά, Θασιακά, τόμ. 12 (2001-2003), σ. 409.

7. Γενικὰ γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Δ. ΣΤΡΑΤΗΣ, Τὸ νησί τῆς Θάσου καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος, Καβάλα 1995.

8. Γιὰ τὰ ἀγιογραφικὰ ἐργαστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους στὰ τέλη τοῦ 19ου μὲ ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰῶνα βλ. Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Ἐκκλησίες τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ξάνθης, ὁ.π., σ. 257, 311, σημ. 30-32, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. ἐπίσης Ι. ΖΑΡΡΑ, Ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ στὴ Θεσσαλονικὴ κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα. Ζωγράφοι - Ἐργαστήρια - Καλλιτεχνικὲς τάσεις, Θεσσαλονικὴ 2006, σ. 225-254.



τεία του καὶ τὴν μεταγενέστερη ἐργασία του στὸ Ἅγιον Ὄρος πιθανότατα ὀφείλει στὴν προτροπὴ τοῦ βατοπαιδικοῦ Προηγουμένου Νικάνδρου, ἀντιπροσώπου τῆς Μονῆς στὶς Καρυές, καὶ συμπατριώτη του, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Νικάνδρος καταγόταν ἀπὸ τὸ Καζαβήτι<sup>9</sup>. Ἄλλωστε, καὶ σὲ ἐπιστολὴ του ὁ ἴδιος ὁ Νικάνδρος ἀναφέρει ὅτι εἶναι συμπατριώτης τοῦ Εὐαγγελίδη<sup>10</sup>.

Πότε ἀκριβῶς πῆγε ὁ ζωγράφος στὸ Ὄρος δὲν εἶναι γνωστὸ. Τὸν βρίσκουμε, πάντως, σύμφωνα μὲ μιὰ καταγραφή τοῦ ἔτους 1880 πού εἶναι καταχωρημένη στὸν Κώδικα Ἀλληλογραφίας τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου, νὰ συντηρεῖ εἰκόνες τῆς Μονῆς στὸ Κονάκι τῶν Καρεῶν<sup>11</sup>. Ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο τῆς ἀποδοχῆς τοῦ ζωγράφου ἀπὸ τοὺς Βατοπαιδικοὺς μοναχοὺς ἀποτελεῖ ἡ ἀνάθεση σ' αὐτόν, στὶς 16 Ὀκτωβρίου 1882, τοῦ καθαρισμοῦ τῶν 24 φορητῶν εἰκόνων τοῦ Καθολικοῦ. Ἡ ἐντολὴ τῆς Μονῆς ἦταν ἡ ἐργασία αὐτὴ νὰ ἀποπερατωθεῖ στὸ σύντομο χρονικὸ διάστημα τῆς μᾶς περιποῦ ἑβδομάδος<sup>12</sup>.

Στις 9 Σεπτεμβρίου 1883 ὑπογράφει συμφωνητικὸ μὲ τοὺς Προϊσταμένους τῆς Μονῆς Βατοπαιδίου μὲ τὸ ὁποῖο ἀναλαμβάνει τὴν πρώτη του σημαντικὴ ἐργασία<sup>13</sup>. Διακοσμεῖ τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀναλήψεως τοῦ ἀνεγερθέντος τὸ 1882 Κονακίου τῆς Μονῆς στὶς Καρυές<sup>14</sup>. Ὁ ζωγράφος συμφώνησε νὰ φιλοτεχνήσῃ τις δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου, τὴν Σύναξη τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, τὴν Δέηση, τὸν Ἐσταυρωμένο καὶ τὰ Λυπηρὰ τοῦ τέμπλου, καθὼς καὶ τὰ βημόθυρα τῆς Ὁραίας Πύλης. Ἀνέλαβε ἐπίσης νὰ ζωγραφίσει τὴν Πλατυτέρα, τὸν Παντοκράτορα καὶ τέσσερα ἑξαπτέρυγα, προφανῶς στὰ λοφία τοῦ παρεκκλησίου. Ἡ Μονὴ ἔθεσε στὸν ζωγράφο ἕναν ὄρο: *ἡ ἐργασία θέλει εἶσθαι ἀπομίμησης ἀρχαίας Βυζαντινῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς τέχνης (...) μηδὲ ὅπως μετέχουσα τῆς νέας ῥωσικῆς ἐπικαλουμένης ἀπαρεσκύσης καθ' ὀλοκληρίαν*<sup>15</sup>. Κατὰ πόσον ὁ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης ἀνταποκρίθηκε στὸν ὄρο αὐτὸ καὶ φιλοτέχνησε τις εἰκόνες, ἀκολουθώντας παλαιὰ βυζαντινὰ πρότυπα, ἢ ἐργάσθηκε μὲ βάση τὴν τέχνη τῶν Ναζαρηνῶν, μένει νὰ διευκρινισθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιτοπία ἔρευνα. Ὡστόσο, ὁ ὄρος αὐτὸς πού ἔθεσε ἡ Μονὴ στὸν ζωγράφο, πέραν τῆς αἰσθητικῆς του σημασίας, ἀποκτᾷ καὶ μίαν ἄλλη σπουδαιότητα. Ἀποτυπώνει κατὰ τρόπο σαφῆ τὸ ἱστορικὸ καὶ ἔθνικὸ κλίμα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 19ου αἰῶνα στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐκφράζοντας ἔτσι μιὰ πτυχὴ τῆς ἀντιδράσεως

9. Βλ. Δ. ΣΤΡΑΤΗΣ, Τὸ νησι τῆς Θάσου, ὁ.π., σ. 144.

10. Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου.

11. Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου.

12. Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου.

13. Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου.

14. Γ. ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Καρυές Ἁγίου Ὄρους 1988, σ. 452.

15. Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου. Πρβλ. ἐπίσης Ι. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ, Περὶ τῶν Γαλατσιάνων ζωγράφων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Ἀπὸ τῆ Μεταβυζαντινῆ τέχνη στὴ Σύγχρονη, 18ος - 20ὸς αἰ., Πανελλήνιο Συνέδριο (20-21 Νοε. 1977), Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 266.



—σὲ καλλιτεχνικὸ καὶ αἰσθητικὸ, βέβαια, ἐπίπεδο— τῶν ἀγιορειτῶν μοναχῶν στὶς ἐπεκτατικὲς προσπάθειες τῶν Ρώσων, μοναχῶν καὶ πολιτικῶν, νὰ ἐπιβληθοῦν στὸν Ἄθωνα καὶ στὸν ὀρθόδοξο κόσμο<sup>16</sup>.

Φαίνεται ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Εὐαγγελίδη στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Κονακίου ὑπῆρξε ἐπιτυχὴς καὶ ἱκανοποίησε τὸν ἄμεσο παραγγελιοδότη καὶ προστάτη του, τὸν Θάσιο Βατοπαιδινὸ Προηγούμενο Νίκανδρο. Ὁ Θάσιος ἱερομόναχος συνέταξε ἐπιστολὴ στοὺς Προϊσταμένους τῆς Μονῆς του, στὴν ὁποία ἀνέφερε ὅτι ὁ ζωγράφος ἐξετέλεσε ὅλες τὶς συμπεφωνημένες ἐργασίες καὶ ἀξιολόγησε ὁ ἴδιος τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα ὡς ἄριστον<sup>17</sup>. Ὅπως μαρτυροῦν ἀρχειακὲς πηγές, ὁ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης φιλοτέχνησε στὸ Ἅγιον Ὅρος πέντε ἀκόμη φορητὲς εἰκόνες<sup>18</sup>.

Κατὰ τὴν πολυετῆ παραμονή του στὸν Ἄθωνα, παράλληλα μὲ τὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἀγιογραφία, ὁ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης φαίνεται ὅτι ἔμαθε ἢ τελειοποίησε τὶς γνώσεις του στὴν νέα τέχνη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὴν φωτογραφία. Οἱ συνθῆκες στὸ Ἅγιον Ὅρος ἦταν τότε εὐνοϊκὲς. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ μοναστικὴ κωμόπολη τῶν Καρεῶν ἐθεωρεῖτο ἡ πρωτεύουσα τῆς φωτογραφικῆς τέχνης καὶ πολλοὶ μοναχοὶ εἶχαν συστήσει δικὰ τους φωτογραφικὰ ἐργαστήρια<sup>19</sup>. Σὲ ἐπιστολὴ του, πιθανῶς πρὸς τὸν Προηγούμενο Νίκανδρο, ζητώντας ἀπὸ τὴν Μονὴ Βατοπαιδίου τὴν τακτοποίηση κάποιου λογαριασμοῦ του, ἀνερχομένου σὲ 10 ὀθωμανικὲς λίρες, ἀναφέρεται ὁ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης καὶ στὶς δύο ἐπαγγελματικὲς ἐνασχολήσεις του, τὴν ζωγραφικὴ καὶ τὴν φωτογραφία<sup>20</sup>.

16. Γιὰ τὴν ρωσικὴ πολιτικὴ τὴν περίοδο αὐτὴ στὸ Ἅγιον Ὅρος βλ. ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΜΕΤΑΞΑΚΗΣ, Τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ ἐν Ἀνατολῇ, Ἀθήνα 1913· *Ι. Α. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ*, Ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ στὸ Ἅγιον Ὅρος κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα καὶ ἡ δραστηριότης τῶν ἀγιορειτῶν Ρώσων στὴν περιοχή τῆς Καβάλας, Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχή της, Πρακτικὰ Α' Τοπικοῦ Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 405-418· *Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑΣ*, Ἡ ἀδελφότητα τῶν ρωσικῶν σκηνωμάτων (Κελλίων) τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τὰ τυπικὰ διοικήσεώς της τῶν ἐτῶν 1896 καὶ 1907, (Νομοκανονικὴ Βιβλιοθήκη 5), Κατερίνη 1999. Γιὰ τὴν μέσφ τῆς τέχνης προσπάθεια ἐπιβολῆς τῶν Ρώσων στὴν Ἀγιώνυμη Πολιτεία βλ. *Γ. ΣΜΥΡΝΑΚΗΣ*, Τὸ Ἅγιον Ὅρος, ὁ.π., σ. 365, καὶ *ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΣ* Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων, Ἐνα ἔργο τοῦ Διακο-Προκοπίου καὶ ἡ ρωσικὴ τεχνολογικὴ στὸ Ἅγιον Ὅρος κατὰ τὸν δέκατο ἑνατο αἰῶνα, Ἐπιστημονικὴ Παρουσία Ἑστίας Θεολόγων Χάλκης, τόμ. 2 (1991), σ. 7-26.

17. Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου. Ἡ ἔρευνα στὴ Μονὴ Βατοπαιδίου καὶ στὰ Κελλιά τῶν Καρεῶν ποὺ προγραμματίζεται γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον πιστεύω ὅτι θὰ ἔχει θετικὰ ἀποτελέσματα.

18. Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου.

19. Σχετικὰ βλ. Ἀγιορειτικὴ Φωτογραφία, τόμ. 14, Θεσσαλονίκη 1993-1996. Πρβλ. καὶ *Ε. Α. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ*, Ἡ ἀγνωστὴ φωτογραφικὴ πρωτεύουσα, Εἰκόνες μοναχικὲς. Ἡ φωτογραφία στὸ Ἅγιον Ὅρος 1850-1940, Κατάλογος Ἐκθεσης, 8 Δεκεμβρίου 1996 - 7 Ἰανουαρίου 1997. Πρβλ. *Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ*, Ὁ ἀγιογράφος Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης, ὁ.π., σ. 249.

20. Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου.



Ὁ ἐπόμενος σταθμὸς τοῦ ζωγράφου εἶναι ἡ Ξάνθη. Σὲ ἐπιστολή, πιθανότατα τοῦ Προηγούμενου Νικάνδρου, μὲ ἡμερομηνία 17 Νοεμβρίου 1885, ἀπευθυνόμενη στοὺς βατοπαιδινούς Προϊσταμένους, ἀναγγέλλεται ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ ζωγράφου στὴν Ξάνθη<sup>21</sup>. Ὁ Θάσιος ζωγράφος καὶ φωτογράφος ἦλθε σὲ μία πόλη ἀκμάζουσα. Ἡ καλλιέργεια καὶ ἐμπορία τοῦ καπνοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ πολιτικὲς καὶ θρησκευτικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ θεσπίστηκαν τὸν 19ο αἰώνα ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση ἀπέφεραν στὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας σημαντικὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ πλεονεκτήματα<sup>22</sup>. Ἡ καταγεγραμμένη αὐτὴ οἰκονομικὴ πρόοδος στὴν Ξάνθη ἐλκύει δραστήριες πληθυσμιακὲς ομάδες ποὺ προσδοκοῦν τὴν ἀνοδό τους. Ἀνάμεσα στὶς ομάδες αὐτὲς ἐντοπίζονται, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, Ἡπειρώτες, Δυτικομακεδόνες, ἀλλὰ καὶ Θάσιοι, ὅπως ὁ Αὐγουστος Σταυρόπουλος καὶ ὁ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης<sup>23</sup>. Πὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ του δραστηριότητα στὴν Ξάνθη οἱ πληροφορίες δὲν εἶναι πολλές. Ὡστόσο, ἡ πρόσφατη δημοσίευση τῶν Πρακτικῶν τῆς Δημογεροντίας Ξάνθης παρέχει καὶ ὀρισμένες, σκόρπιες εἶναι ἢ ἀλήθεια, πληροφορίες γιὰ τὴν κοινοτικὴ δράση τοῦ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδη<sup>24</sup>. Ἔτσι, μέσα ἀπὸ τὶς καταγραφὲς τῶν συνεδριάσεων τῶν Δημογερόντων τῆς πόλης φαίνεται ὅτι ὁ ζωγράφος ἀρχικὰ κατοικοῦσε στὴν συνοικία τοῦ Οὐζοῦν Σοκακίου, στὴν ἐνορία τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, ἀφοῦ στὸν Κώδικα Α' τῆς Δημογεροντίας ἀναγράφεται ὅτι ἐκλέχτηκε ἀντιπρόσωπος τῆς ἐνορίας του στὶς Γενικὲς Συνελεύσεις τῶν ἐτῶν 1892 καὶ 1893<sup>25</sup>. Μία ἄλλη ἀναφορὰ τοῦ ἴδιου Κώδικα μαρτυρεῖ τὸν διορισμὸ του, τὸν Μάιο τοῦ 1912, ὡς ἐπιτρόπου τοῦ Μητροπολιτικοῦ Ναοῦ Ξάνθης, προφανῶς ὡς κατοίκου καὶ ἐνορίτου πλέον τῆς συνοικίας τῆς Μητροπόλεως<sup>26</sup>. Ἡ παρουσία ἀρκετῶν φορητῶν εἰκόνων στὸν νεόδμητο τότε Ναὸ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων<sup>27</sup>, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Ξάνθης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἐνασχόληση τοῦ Εὐαγγελίδη μὲ τὰ κοινοτικὰ πράγματα, ἢ ὅποια φαίνεται ὅτι τὸν ἔφερε κοντὰ στὸν Μητροπολίτη Ξάνθης Ἰωακείμ Σγουρό (1891-1910)<sup>28</sup>.

21. Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπαιδίου.

22. Π. Α. ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ξάνθης, Ξάνθη 1976, σ. 147.

23. Π. Α. ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ, Συμβολὴ, ὅ.π., σ. 152. Πὰ τοὺς Ἡπειρώτες στὴν Ξάνθη βλ. ἐπίσης Θ. ΕΞΑΡΧΟΥ, Οἱ Ἡπειρώτες στὴν Ξάνθη, Ξάνθη 2002.

24. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ Μητροπολίτης Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου, Πρακτικὰ Δημογεροντίας Ξάνθης, 1892-1912, Κώδιξ Α', 1919-1926, Κώδιξ Β', Ξάνθη 2006.

25. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, Πρακτικὰ, Κώδιξ Α', ὅ.π., σ. 22, 33, 35.

26. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, ὅ.π., σ. 327.

27. Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅ.π., σ. 222-223, καὶ Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Ἐκκλησίαι τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ξάνθης, ὅ.π., σ. 277.

28. Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅ.π. σ. 208-209.



Ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ Εὐαγγελίδη στὴν Ξάνθη δὲν φαίνεται νὰ ἀπέκοψε τοὺς δεσμούς του μὲ τὴν Θάσο καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἐπισκέπτεται τοὺς συγγενεῖς του στὸ Καζαβήτι, καὶ ταξιδεύει συχνὰ στὸν Ἄθωνα γιὰ ἐπαγγελματικούς λόγους. Σὲ ἐπιστολὴ πού στέλνει τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1888 ἀπὸ τὴν Ξάνθη στὸν εὐρισκόμενο στὶς Καρυές ἀνιψιό του Ἰωάννη Δημητρίου Ζωγράφου παραγγέλλει ὑλικά γιὰ τὴν ἐργασία του<sup>29</sup>.

Στὴν Ξάνθη ὁ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης ἐργάζεται παράλληλα καὶ ὡς φωτογράφος. Ἔχει δικό του φωτογραφεῖο καὶ φαίνεται ὅτι ἐργάζεται ἀποδοτικά, ἀφοῦ ὑπάρχουν καταχωρίσεις γιὰ τὸ φωτογραφεῖο του σὲ περιοδικὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως<sup>30</sup> καὶ σὲ ἐπαγγελματικούς ὁδηγούς τῆς ἐποχῆς<sup>31</sup>. Τὸν χειμῶνα τοῦ 1899, ὅπως διαβάζουμε σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἰωάννη Δημητρίου, τὸ κτίριο στὸ ὁποῖο στεγαζόταν τὸ φωτογραφεῖο του στὴν Ξάνθη φαίνεται ὅτι ἀντιμετώπιζε προβλήματα ἀπὸ τὴν εἰσροή τῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Προφανῶς ἡ διαμόρφωση τῆς στέγης δημιουργοῦσε προβλήματα στὸν φωτισμὸ πού ἦταν ἀπαραίτητος γιὰ τὴν φωτογράφιση<sup>32</sup>.

Τὸ 1911 ὁ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδης ὑπογράφει τὴν τελευταία γνωστὴ μέχρι σήμερα εἰκόνα του· εἶναι πλέον ἐξηντατεσσάρων ἐτῶν. Ἀπὸ τότε καὶ μετὰ, σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι τώρα στοιχεῖα, δὲν ἐμφανίζεται ἕκ νέου. Δὲν γνωρίζουμε, τουλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του. Μποροῦμε, ὥστόσο, νὰ εἰκάσουμε ὅτι ὁ ζωγράφος πέθανε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1911-1917. Ἡ εἰκασία αὐτὴ στηρίζεται σὲ προφορικὴ μαρτυρία συγγενοῦς τοῦ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδη, τοῦ φωτογράφου Μιχαὴλ Κάλτσα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὁ γιὸς τοῦ Μιχαὴλ, ὁ Εὐάγγελος Εὐαγγελίδης, ἐγκαταστάθηκε τὸ ἔτος 1917 στὴν Ἀθήνα καὶ ἐργάσθηκε ὡς καλλιτέχνης φωτογράφος μὲ δικό του φωτογραφικὸ ἐργαστήριον στὴν περιοχὴ τοῦ Συντάγματος, στὸ ὁποῖο φωτογραφήθηκαν βασιλεῖς, πολιτικοί, κληρικοὶ καὶ ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος, ὅπως ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς καὶ ὁ Νίκος Καζαντζάκης<sup>33</sup>.

Ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ ζωγράφου Μιχαὴλ Εὐαγγελίδη ἐκτείνεται σὲ μία περίοδο 26 ἐτῶν, ἀπὸ τὸ 1885 ἕως τὸ 1911. Μέχρι σήμερα (Σεπτέμβριος 2007) ἔχουν ἐντοπισθεῖ 38 ἐνυπόγραφες καὶ χρονολογημένες φορητὲς

29. Βλ. παρακάτω Ἐπιστολὲς 1-2.

30. *Annuaire Oriental du Commerce de l' Industrie, de l' Administration et de la Magistrature Cree par Raphael C. Cervati et publie par Cervati Freres et Cie, Constantinople*. Στὴν Ξάνθη: Photographe: Evangelides Michel, et peintre. Ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ 1888 ἕως τὸ 1904.

31. Πρὸβλ. καὶ τὴν ἀναφορὰ-καταχώρηση τοῦ Μ. Εὐαγγελίδη ὡς ζωγράφου καὶ φωτογράφου στὸν «Ἐμπορικὸ Ὁδηγὸ Ξάνθης 1888-1889» πού δημοσιεύθηκε στὴν «Ἀνατολικὴ Ἐπετηρίδα». Βλ. Θ. Π. *ΕΞΑΡΧΟΥ*, Ξάνθη 1861-1911, Στοιχεῖα ἱστορίας, Ξάνθη 2005, σ. 63.

32. Βλ. παρακάτω Ἐπιστολὴ 2 τῆς 13ης Ἰανουαρίου 1889.

33. Εὐχαριστῶ τὸν ἀπόγονο τοῦ Μιχαὴλ Εὐαγγελίδη, Μιχαὴλ Κάλτσα (Ἀθήνα) γιὰ τὴν πληροφορία (Χειμῶνας 2007).





Εικ. 4. Ίερός Ναός τῶν Ἁγίων Δώδεκα Ἀποστόλων Ξάνθης. Ἡ Ἁγία Βαρβάρρα.



Εικ. 5. Ίερός Ναός τῶν Ἁγίων Δώδεκα Ἀποστόλων Ξάνθης. Τὰ Λυπηρά.

αἰώνα σ' ἓνα κλίμα, τὸ ὁποῖο διαμόρφωναν οἱ καλλιτεχνικὲς τάσεις καὶ τὰ ρεύματα πού κυκλοφοροῦσαν στὰ πνευματικὰ κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος<sup>36</sup>.

Στὶς δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου τοῦ Ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Παναγία τῆς Θάσου, πού χρονολογοῦνται τὸ ἔτος 1885, τὸν Χριστὸ παντοκράτορα, τὴν βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκο καὶ τὴν Κοίμηση τῆς Θεο-

36. Γιὰ τὰ ἀγιογραφικὰ ἐργαστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους στὰ τέλη τοῦ 19ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα βλ. *I. M. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗΣ*, Τὰ ἐργαστήρια καὶ ἡ ἀγορὰ τῶν Καρεῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους κατὰ τὸν 19ο αἰώνα, Καρναὶ 1985, σ. 21· *ATHANASIOS PAPAS*, Die religiöse Malerei auf dem Berg Athos im 19. und 20. Jahrhundert, Hermeneia, τόμ. 2 (1986), σ. 126-132· *E. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ*, Θρησκευτικὰ θέματα στὴ νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ 1900-1940, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 23-24· *ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΣ* Μητροπολίτης Ἐλενουπόλεως, Ὁ ἀγιογραφικὸς οἶκος τῶν Ἰωασσαφαίων, Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου 1914-1986, τόμ. Α', Γενεύη 1889, σ. 139-159· *Γ. ΧΡ. ΤΣΙΓΑΡΑΣ*, Ἐκκλησίες τῆς Ἱεράς Μητροπόλεως Ξάνθης, ὁ.π., σ. 257, 311, σμμ. 30-32, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. ἐπίσης *I. ΖΑΡΡΑ*, Ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ.π., σ. 225-254.





Εἰκ. 2. Ἱερός Ναός τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνον Ἐάνθης. Ὁ νεομάρτυρας ἅγιος Σταμάτιος ἀπὸ τὸν Βόλο.



Εἰκ. 3. Ἱερός Μητροπολιτικός Ναός Τιμίον Προδρόμου Ἐάνθης. Ὁ ἅγιος Χαρίτων.

εἰκόνες, καθὼς καὶ 9 ἀποδιδόμενες. Οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς βρίσκονται σὲ ναοὺς τῆς Ἐάνθης, 4 βρίσκονται στὴν Θάσιο (Καζαβήτι καὶ Παναγία), δύο στὴν περιοχή Σμόλιαν τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας<sup>34</sup> –τὸν 19ο αἰῶνα στὸν καζᾶ τοῦ Ἀχὴ Τσελεμπή κατοικοῦσαν βουλγαρόφωνοι χριστιανοὶ καὶ ἡ περιοχή ὑπαγόταν στὴν Μητρόπολη Ἐάνθης<sup>35</sup> –καί, τέλος, μία εἰκόνα στὸν Ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (Παναγία Ρόμβη) Ἀθηνῶν.

Στὴν προσπάθεια ἀνιχνεύσεως τῶν καταβολῶν τοῦ ζωγράφου θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψη τὸ γεγονός ὅτι ὁ Εὐαγγελίδης ζεῖ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου

34. Πρόκειται γιὰ δύο φορητὲς εἰκόνες, τῶν Ἁγίων Πάντων καὶ τοῦ Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως, οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὸν Ἱερὸ Ναὸ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου στὸ Dolno Raykovo Burough στὸ Σμόλιαν τῆς Βουλγαρίας. Σχετικὰ βλ. *J. Mineva-Milcheva - E. Aleksandrova, Companion guide to religious architecture in Bulgaria. Christian, Jewish, Muslim Monuments, Part One: West Bulgaria, Sofia 2006, σ. 423.*

35. Π. Α. ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ, Ἐθνικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων τῆς Ροδόπης (1864-1872), Δεύτερη συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Ἐάνθης, Ἐάνθη 1980, σ. 21-23, 92-95. Βλ. στὸ ἴδιο καὶ ἔνθετο χάρτη μὲ τὰ ὄρια τῆς Μητροπόλεως Ἐάνθης.





Εἰκ. 6. Ἱερὰ Μονὴ Παναγίας Καλαμοῦς Ἐάνθης. Οἱ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος.

τόκου<sup>37</sup> ἀναγνωρίζονται ἔντονες ἐπιδράσεις τῆς τέχνης τῶν Ναζαρηθῶν, τεχνολογία πού κυριαρχοῦσε τόσο στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅσο καὶ στὸ Ἅγιον Ὄρος<sup>38</sup>. Στὴν ἀποδιδόμενη σ' αὐτὸν εἰκόνα τοῦ

37. Προσωπικὲς σημειώσεις (Αὐγούστος 2007).

38. Πὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Δ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ, Ἡ ἐπίδραση τῆς ναζαρηθῆς σκέψης στὴ νεοελληνικὴ ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ, Ἀθήνα 1977, σ. 17-31· Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, Θρησκευτικὰ θέματα, ὅ.π., σ. 55-66· ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΣ, Μητροπολίτης Ἐλενουπόλεως (νῦν Χαλκηδόνος), Πολῖτες ζωγράφοι καὶ ἀγιογράφοι τοῦ δέκατου ἔνατου καὶ εἰκοστοῦ αἰῶνα, Ἀθήνα 1989, σ. 113. Πὰ τὴν ἐπίδραση τῆς Σχολῆς τοῦ Μονάχου στὴ διαμόρφωση τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης βλ. ΣΤ. ΑΥΔΑΚΗΣ, Ἡ ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς, Ἀθήνα 1976, 63 κ.έ. Πὰ τὴν καλλιτεχνικὴ κίνηση στὴν Ἀθήνα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βλ. Κ. ΜΠΑΡΟΥΤΑΣ, Ἡ εἰκαστικὴ ζωὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ παιδεία στὴν Ἀθήνα τοῦ 19ου αἰῶνα. Οἱ ἐκθέσεις Τέχνης, ἡ Τεχνοκριτικὴ, οἱ διαγωνισμοὶ, τὰ ἔντυπα τέχνης, οἱ ἔριδες τῶν καλλιτεχνῶν καὶ ἄλλα γεγονότα, Ἀθήνα 1990.





Εικ. 7. *Τερά Μονή Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν Ξάνθης. Ὁ ἅγιος Παγκράτιος.*

Ἄγιου Νικολάου στὸν ἴδιο ναὸ<sup>39</sup> ἐμφανὲς εἶναι οἱ ἐπιδράσεις τῶν ρωσικῶν λιθογραφημένων εἰκόνων.

Στὶς φορητὲς εἰκόνες ποὺ φιλοτεχνεῖ ἀπὸ τὸ 1885 μὲ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ξάνθη, φαίνεται νὰ ἔχει διαμορφώσει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης του (Εἰκ. 2). Εἶναι πλέον ὥριμος ζωγράφος μὲ πολυετὴ ἐμπειρία στὸ Ἅγιον Ὅρος, ὅπου ἀνέλαβε μὲ τὴν βοήθεια, προφανῶς, φίλων καὶ συμπατριωτῶν του, ἀξιόλογες ἐργασίες, ὅπως στὸ βετοπαιδινὸ Κονάκι. Στὰ ἔργα του διακρίνεται ἡ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση τῶν φυσιογνωμικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν μορφῶν (Εἰκ. 3, 4, 6), ἡ σχετικὴ ἐλευθερία στὴν κίνηση (Εἰκ. 5), ποὺ δὲν ἔχει, βέβαια, τὸν θεατρικὸ χαρακτήρα (Εἰκ. 2, 3, 4) ποὺ ἀπαντᾶται τὴν ἴδια

39. Προσωπικὲς σημειώσεις (Αὐγούστος 2007).





Εἰκ. 8. Ἱερὸς Ναὸς Ἁγίων Ἀποστόλων Καζαβητίου Θάσου. Ἡ Ἁγία Θέκλα.



Εἰκ. 9. Ἱερὸς Μητροπολιτικὸς Ναὸς Τιμίου Προδρόμου Ξάνθης. Ἡ Γέννηση τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

ἐποχὴ σὲ ἀνάλογες ἐργασίες ζωγράφων στὴν Νότια Ἑλλάδα<sup>40</sup>. Ἐπιδράσεις τῆς ρωσίζουσας καὶ ναζαρηνῆς τεχνοτροπίας, πὺ κυριαρχεῖ τὴν περίοδο αὐτὴ (τέλη τοῦ 19ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα) στὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χῶρο στὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη στὸ Ἅγιον Ὄρος<sup>41</sup>, θεωροῦνται τὰ φυτικά καὶ γεωμετρικὰ σχέδια, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ὁ Εὐαγγελίδης ἰδιαίτερα στὴν διακόσμηση τῶν πλαισίων τῶν εἰκόνων πὺ φιλοτεχνεῖ (Εἰκ. 6, 7). Ἐπίσης οἱ ἀπεικονίσεις τῶν κεφαλῶν περωτῶν ἀγγέλων, –τῶν γνωστῶν ὡς putti–, ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ ζωγράφος χρησιμοποιεῖ ὡς πρότυπα χάρτινες εἰκόνες ναζαρηνῆς τεχνοτροπίας (Εἰκ. 7, 8)<sup>42</sup>, ἀλλὰ καὶ ἀνάλογες εἰκόνες ρωσικῆς προε-

40. Δ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ, Ἡ ἐπίδραση τῆς ναζαρηνῆς σκέψης, ὁ.π., σ. 20-31. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. καὶ Ν. ΓΡΑΙΚΟΣ, Ἡ «βελτιωμένη» βυζαντινὴ ζωγραφικὴ στὸ 19ο αἰῶνα. Ἡ περίπτωση τοῦ Σπυρίδωνα Χατζηγιαννόπουλου (Τοιχογραφικὸ ἔργο), Διπλωματικὴ ἐργασία, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2003.

41. Βλ. Ε. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ-ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, Θρησκευτικὰ θέματα, ὁ.π., σ. 55-66, καὶ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΣ, Μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων, Ἐνα ἔργο τοῦ Διακο-Προκοπίου, ὁ.π., σ. 7-26. Πρβλ. καὶ Ι. ΖΑΡΡΑ, Ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ.π., σ. 252-254.

42. Δ. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ, Ἡ ἐπίδραση τῆς ναζαρηνῆς σκέψης, ὁ.π.



λεύσεως<sup>43</sup>. Τέλος, ένα ακόμη χαρακτηριστικό της τέχνης του Μιχαήλ Ευαγγελίδη είναι και η ζωγραφική εικόνων σε μάρμαρο, από τις οποίες έχουν εντοπισθεί τέσσερα παραδείγματα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι εικόνες σε μάρμαρο συναντώνται κατά το 19ο αιώνα και σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα στην Κωνσταντινούπολη<sup>44</sup>.

Θα πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι σε αρκετές εργασίες του παραμένει, με τον δικό του βέβαια τρόπο, πιστός στην παραδοσιακή εκκλησιαστική τέχνη, όπως φθάνει σ' αυτόν μέσα από τα έργα των άγιορειτών ζωγράφων του 19ου αιώνα (Εικ. 9)<sup>45</sup>. Η προσπάθεια του Ευαγγελίδη να προσδώσει πνευματικότητα στις μορφές, ή επιλογή εικονογραφικών μέσων από παλαιότερα πρότυπα που έρχονται από την μεταβυζαντινή εικαστική παράδοση, και η σχηματοποίηση της πτυχολογίας των ένδυμάτων, που δεν ακολουθεί πάντοτε την ανατομία των σωμάτων, συνδυαζόμενη με έκφραστικά μέσα που προέρχονται από την τεχνοτροπία των Ναζαρητών, έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία ενός αναγνωρίσιμου προσωπικού καλλιτεχνικού ύφους. Η απεικόνιση εικονογραφικών λεπτομερειών που προέρχονται από την κοσμική ζωγραφική, όπως τα φυτικά σχέδια, τα άνθη, τα ποτάμια, τα θρακιώτικα, τα μακεδονικά ή και τα ευρωπαϊκά κτίρια-εκκλησίες και σπίτια αναδεικνύουν το Μιχαήλ Ευαγγελίδη σε επιδέξιο ζωγράφο.

Ο συνδυασμός των δυτικών έκφραστικών μέσων με την παραδοσιακή εικονογραφία προσδίδει στο έργο του Ευαγγελίδη χαρακτήρα εκλεκτικιστικό. Συνεχίζει ο ζωγράφος με τον τρόπο αυτό την μετάβαση από το παραδοσιακό στο νέο ύφος που άρχισε στα μέσα του 19ου αιώνα με την καλλιτεχνική δραστηριότητα του Ματθαίου Ίωάννου<sup>46</sup> και κινείται μεταξύ της παραδοσιακής σχηματοποίησης και του δυκίότροπου ρεαλισμού<sup>47</sup>.

Στην περίπτωση του Θασίου ζωγράφου Μιχαήλ Ευαγγελίδη ή έρευνα, ενώ αρχικά βρέθηκε μπροστά σε πενιχρά στοιχεία, στη συνέχεια εμπλουτίστηκε με νέο εικαστικό υλικό και αρχαικές πηγές. Ως εκ τούτου, μπορούμε τώρα να διαμορφώσουμε, παρά τις αρχικές δυσκολίες, μία ολοκληρωμένη εικόνα για την προσωπικότητα ενός επαρχιακού, αλλά δεκτικού στις τάσεις του καιρού του και με ανοιχτούς καλλιτεχνικούς όριζοντες επιδέξιου ζωγράφου.

Η περαιτέρω έπεξεργασία του ανευρεθέντος εικαστικού και αρχαικού ύλι-

43. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΣ, Μητροπολίτης Ήλιουπόλεως και Θείρων, "Ένα έργο του Διακο-Προκοπίου, ό.π., σ. 7-26. Πρβλ. και Ι. ΖΑΡΡΑ, "Η θρησκευτική ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη, ό.π.

44. Βλ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΣ, Μητροπολίτης Ήλιουπόλεως και Θείρων, "Έκατονταετηρίς Ίερού Ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης Πασαβαξέ (1894-1994), Θεσσαλονίκη 1994, σ. 13, σημ. 22.

45. Ι. ΖΑΡΡΑ, "Η θρησκευτική ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη, ό.π.

46. Για τον ζωγράφο βλ. Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ, Ματθαίος Ίωάννου: Οί μεταμορφώσεις μίας τεχνοτροπίας, "Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη, 18ος - 20ός αί., Πανελλήνιο Συνέδριο (20-21 Νοε 1997), Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 309-338.

47. Μ. ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ, Ματθαίος Ίωάννου, ό.π., σ. 315-316, 318, 319-322, 323.



κοῦ πιστεύω ὅτι θὰ ἀποδώσει ἀρκετὰ νέα στοιχεία ὥστε νὰ καταστῆ εὐχερέστερη ἢ ἐρμηνεῖα τῶν καλλιτεχνικῶν τάσεων καὶ τῶν αἰσθητικῶν προτιμήσεων στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία καὶ Θράκη.

## ΕΓΓΡΑΦΑ<sup>48</sup>

### 1

Ξάνθη / τῆ 28. 8/βρίου 1888

Φίλτατέ μοι κύριε / Ἰωάννη Δημητροῦ

Εἰς Καρνάς Ἀγ. Ὁρους

Ὑπὸ ἡμερομηνίαν 10ην παρελθόντος ἔγραφα ὑ / μῖν διὰ μέσου τοῦ Πανοσιολογιωτάτου Ἀγ. Προηγουμέ / νου Κυρίου Νικάνδρου ἐν ἧ ἐπιστολῇ μου σᾶς / ἔγραφον νὰ μοί στείλλητε, ἢ δυνατόν παραγγελείας τι / νάς, ἂν καὶ δέν ἔλαβον ἀπάντησιν ἐκείνης πέπεισμαι / ὅτι ἢ παράκλησίς μου αὕτη θὰ τύχη παρ' ὑμῖν ὑπο / δοχῆς διὰ τοῦτο ἐπαναλαμβάνω νὰ σᾶς παρακαλέσω / καὶ πάλιν ὅπως μέ ταύτην τὴν εὐκαιρίαν προσθέ / σητε εἰς τὴν παραγγελείαν μου καὶ ἀποστείλλητέ / μοι συγχρόνως δύο βούρτσας πλατεῖας μέ τρίχας μαῦ / ρας μαλακάς ἀπὸ τὰς ὁποῖας εἶχεν παπὰ Σάββας / (ἴσως καὶ νῦν ἔχη) διὰ βερνίκισμα τοῦ σπυρτυγισοῦ / βερνικίου, θὰ ἐφ' ἐστίσητε / ὅμως τὴν προσοχὴν σας / ἵνα μὴ μαδίζωσι αἱ τρίχες. ἔτι δέ 18 κονδύλια σαμα / ρινὰ ἀπὸ Νούμιον ἕνα ἕως τρεῖα μέ μακριὰς τρίχας ὡς / τό κάτωθεν δεῖγμα, διότι δύο φορές μοί ἐστείλλατε καὶ δέν / ἐπέτυχον, ἐκτός μόνον τό πρῶτον ὅσον μέ ἐστείλλατε ὅπως / πρό τρειῶν ἐτόν πρὸς δέ καὶ 100 δράμια σακεντίφ ὄρεν / στὸν ὄχι σκόνῃ. τὰς ἀνωτέρω καὶ προλαβοῦσας παραγγε / λείας μου τας συνιστάτε ἢ εἰς τοὺς ἐν Καζαβιτίῳ ἀδελ / φούς μου καὶ θεῖους σας ἢ εἰς τὸν ἐν Καβάλλα Κύριον <sup>2</sup>|| Σπύρον Ἀθανασίου Σεκερτζῆν διὰ τὸν κ. Μιχαήλ Εὐαγ / γελίδην Ζωγράφον εἰς Ξάνθην ὅστις μοί τὰ ἀποστέλλει ἀ / σφαλέστατα ἀρκεῖ νὰ τὰ ἔχητε ἀπὸ αὐτόθι ἀσφαλισμένα / διὰ νὰ μὴ χιθῶσι, ἔχων τὰς πεπιθισεῖς μου περὶ τῆς ἀπο / στολῆς τῶν ἀνωτέρω πραγμάτων προσφέρω ἀπὸ τοῦδε / τὰς εὐχαριστίας μου. Ὁ Κύριος Νικάνδρος κα / τόπιν τῆς [.....] μέ διεβίβασεν μέ πολλὴν ἀνάπτυξιν / τοῦ γεγονότος διό εἶμαι εὐχαριστημένος.

Δέξασθε τὴν διαβεβαίωσιν τῆς πρὸς ἡμᾶς ὑ / πολήψεώς μου καὶ ἀγάπης μεθ' ἧς διατελῶ

Ὅλως προθυμώτατος ἐσαεὶ

Ὁ θεῖός σας

Μ. Εὐαγγελίδης Ζωγράφος

48. Στὴν ἔκδοσι τῶν παρακάτω ἐγγράφων τηρεῖται ἡ ὀρθογραφία, ἡ σύνταξι καὶ ἡ στίξι τοῦ πρωτοτύπου.



Υ.Γ.

Τό μάκρος τῶν τριχῶν τῶν μνησθέντων κονδυλίων / ἔχει οὕτως (σημ.: σχέ-  
δια τριχῶν κονδυλίων) ὡς ἔγγιστα ἀπό τό ὁποῖον καταλαμβάνης –(παρα-  
καλῶν νά εἶναι διαλε / γμένο)– / τήν δέ ἀξίαν μέ διορίζετε νά ἐμβάσω.

Ὁ ἴδιος

Παρακαλῶ μέ πρῶτον ἡ̄ δυνα / τόν μέσον νά μοι αποσταλλῶσι / καθόσον μέ  
χρειάζονται

Ὁ αὐτός

Τῷ Σεβαστῷ μοι Πανοσιολογιωτάτῳ Ἁγίῳ Προηγούμενῳ Κυρίῳ / Νικάν-  
δρῳ πρόσφερον τά Σεβάσματά μου. Ἀσπάζομαι τόν Πρ. Κ. Νικάνδρον.

Ὁ ἴδιος

<sup>3</sup>|| Ἡ Θεία σου μετά τῆς ἀγαπημένης ἡμῶν / Θέκλης καί πάντες οἱ οικεῖοι σέ  
ασπάζονται ἀπό / καρδίας.

Ὁ ἴδιος

## 2

Ξάνθη / τῇ 13. Ἰανουαρίου 1889

Φίλτατέ μου κ. Ἰωάννη Δημητρίου / ἀσπαζομαί σε ἐγκαρδίως

Εἰς Καρνάς Ἀγ. Ὅρους

Εὐχόμενος ὑμῖν τό νέον ἔτος διελθόντες αὐτό ἐν ὑ / γεία καί εὐτυχία γινόμε-  
νον παρέχον παντός θημικοῦ. / Ἀπαντῶν εἰς τήν ἀπό 18. 9/μβρίου παρελθόντος  
μηνός / καί ἔτους ἐπιστολήν ὑμῶν ἐκφράζων τάς εὐχαριστίας / διά τήν προθυμίαν  
ἣν ἐλάβετε καί φροντίδα διά τήν πρός / ὑμᾶς παραγγελίαν μου, μοί ὑπολοίπεται  
ὄθεν ἵνα σοι ἀναθέσω ὅτι ὁμοῦ μέ τάς ἄλλας παραγγελίας μου νά μοι / ἐξαπο-  
στείλετε καί 100 Δραμ. κόκαλον καί 100 Δραμ. πι / αρέστο καλόν καί μέ ὑποχρεῖτε  
ὅσον ἀφορά, τήν ἀξίαν / ὅλης μου τῆς παραγγελίας ἀφοῦ θά προσθέσετε / ὅλα τά  
μεταφορικά καί τελονιακά ἔξοδα μέ γράφητε / διά μέσον τῶν ἐν Θάσῳ Ἀδελφῶν  
μου νά σᾶς ἀποστείλλω / τό ποσόν τοῦτο θέλετε ἢ ταχυδρομικῶς διότι ἐνδέχεται  
/ νά ἔχετε μεταξύ σοῦ καί αὐτῶν λο(γαρια)σμόν ὡς κάτι γνωρίζω. / Ὅσον διά τήν  
Ὁμολογίαν καί ἐγγύησιν ὡς μέ γρά / φετε τοῦ Ἀποστόλου φρόντισον σύμφωνα  
ὥσπερ ἄν / λάβεις καί δέχωμαι τάς πενήτηντα λίρας ὀθωμανικᾶς εἰς ἐξό / φλη-  
σιν τοῦ ποσοῦ πρός δέ σύμφωνα τῶν προφορικῶν / αὐτοῦ λόγων (ὅτι θά προ-  
σπαθήσῃ ταχύτερον τήν ἐξόφλησιν καί οὕτως εἶναι καλύτερον διότι καί ὑμεῖς  
ἀπαλάττεσθε καί ἐκ <sup>2</sup>|| λαμβάνω τά χρήματά μου ταχύτερον.

Δέξασθε τήν διαβεβαίωσιν τῆς πρός ὑμᾶς ὑπολή / ψεῶς μου μεθ' ἧς διατελῶ

Ὅλως προθυμώτατός Σας

Μ. Εὐαγγελίδης

Πάντες οἱ οικεῖοι ὑμῶν ἐν γένει σᾶς ἀσπάζον / ται ἀπό καρδίας.

ὁ Θεῖος



Δέν σᾶς ἀπήντησα ἐγκαίρως / διότι ἀσχολούμενος καί τὰ φωτογραφικά /  
ὡς καί μέχρι τοῦδε δέν ἤρχισα ἄν καί ἐλά / βομεν πάντα τὰ εργαλεία αἰτία ὅτι  
τό φωτο / γραφίον μας δέν κατασκεύασαν καλῶς καί / τρέχει διά τοῦτο ἐκ νέ-  
ου πάλιν ἐβάλαμεν / μαστόρους διά νά τό σκεπάσουν μέ ἴδια / κεραμίδια.  
ὁ αὐτός

3

Ξάνθη / τῆ 1 Δ/βρίου 1890

Τήν ὑμετέραν ἐντιμότητα κατασπάζο / μαι ἐγκαρδίως

Εἰς Καρνάς Ἁγ. Ὁρους

Ὑπό 2αν παρελθόντος μηνός ἐπιστολήν ὑμῶν ἔλαβον / μόλις χθές, ἐν ἧ τό  
περιεχόμενον ἀναγνούς μεθ' ἔπιστα / σίας μου ὅπερ καί πάλιν μέ ἐλύπησεν πι-  
κρῶς διότι / ἐχάσαμεν πράγματι χρηστόν πατριώτην καί πρόθυμον / προστά-  
την καί τέλος ἀγαθόν καί εἰλικρινή φίλον, δέν / ἠδίκησεν αὐτόν ὁμως ἡ κοινο-  
νεία διότι τόν ἐλυπηθη / σαν ἅπαντες καί ἐν ταῖς ἐφημερίσει ἐγράφει ὁ ἄξιος σε  
/ βασμοῦ καί ὑπολήψεως καί τὰ πλεονεκτήματα αὐτοῦ, ἡ θε / ση του ἡ ἐξόχως  
κρίσις του καί ἐπιμέλεια ἐγένοντο γνω / στά τοῖς πάσι καί πάντες οἱ γνωρίζο-  
ντες αὐτόν προσωπικῶς / καί μή γνωρίζοντες ἐθαύμασαν τήν σπουδαιότητα  
ιδιαιτέρως / ἐπικράνθησαν ἐπί τῆς ἀπωλείας του, πάντες οἱ οἰκείοι / μας ἐκτός  
ἐμοῦ προσωπικῶς δέν τόν ἐγνώριζον καί ὁμως / ἐλυπήθηκα σφόδρα καί νά  
ἐχάσαμεν τόν στενώτερον συγ / γενήν μας. Ἀλλά διότι τοῦ κάκου τοῦτο τό δρο-  
μολόγιον / εἶναι τοιοῦτον καί δοξάσωμεν τόν θεόν διά τὰ δῶρα τὰ ὁ / ποῖα  
προικίζει τοῖς φίλοις ἡμῶν πατριώταις καί ἄς ἐκφράσω / μεν ἀπό καρδίας μας  
τό αἰωνία ἡ μνήμη.

Εὐχαριστῶ πολύ διά τήν προθυμωσύνην ἣν ἐλάβε / τε καί μοί διαβιβάσατε  
(ἄν καί θλιβερόν) τοῦτο πρός δέ / δίδω ἀξίαν περισσώτεραν διότι μέ διαβίβα-  
σες αὐτό ἀμέσως 2|| διά τοῦτο ἠθέλησα νά ἐξητάσω νά μάθω ἀκρι / βῶς ποῦ  
ἐγένετο ἡ ἀργοπορία τῆς ἐπιστολῆς καί δέν τήν / ἔλαβον ἐγκαίρως. ἶδον ὅθεν  
ὅτι ἡ ἀργοπορία ἐγένετο / εἰς τό αὐτόθι ταχυδρομεῖον διότι ἡ σφραγῆς ἡ τεθε-  
μένη / παρά τοῦ Ταχυδρομείου λέγει ἀλλά νόβα ἐννοεῖται Δε / κέμβριος (DEC)  
ἄν καί ἡ ἡμερομηνία εἶναι διεφθαρμένη / ἀπό Θεσσαλονίκη ἀπεφθῆνθαι 5. Δε-  
κεμβρίου ἀλλά νόβα [...] / 23 9/βρίου. Ἔτερον Γράμμα σας δέν ἔλαβον ἀπό /  
Ιούνιον μήνα 1889 καί γνώσιν σας.

Παρακαλῶ ἥ δυνατόν γράψε μοι ἐάν ὁ Χριστό / δουλος εἶναι αὐτόθι, ὁ Πά-  
τερ ἰσαάκ τοῦ Χ(ατζῆ) Γεώργη / καί οἱ Καραντανέοι.

Απονεμεν τὰς ἀπό μέσης καρδίας μου εὐχα / ριστίας μου μεθ' ἄς διατελῶ  
ὄλως προθυμώτατος

Σός θεῖος  
Μ. Εὐαγγελίδης



Πάντες οί οικεῖοι μας ὑγιαίνουν καί σέ ἀσπά / ζονται ἀπό καρδίας ἡ θεία  
σου εὐχαριστήθηκε / πολύ διά [...] καίτοι θλιβερά (;) καί εἶπο σε / ἡ Θέκλα  
ἐμεγάλωσε καί λέγει μίθους ἡ δέ Εὐτέρπη / εἶναι ἀκόμη μικρά ἀλλά εἶναι ζωη-  
ρά καί νωήμων ὡς / ἄλλοτε ἡ Θέκλα. Ἄπαντες σᾶς ἀσπάζονται / ἐν βία καί ψυ-  
χος πολύ / καίτοι ἔχω θερμάστρα καί μαγγάλι

Ὁ ἴδιος

4.

Ἐν Ξάνθῃ / τῇ 20. Ἀπριλίου / 1899

Σύν τῷ Χριστῷ Ἀνέσται

Ἀγαπητέ μοι Ἰωάννη / σέ ἀσπάζομαι ἐκ μέσης καρδίας μου

Εἰς Καρνάς Ἀγ. Ὁρους

Ἀγαπητέ μοι!

Φθάσας ἐνταῦθα περί τήν 7ην ἰστα / μένου μηνός εὗρων ἅπαντας ὑγιεῖς διό-  
/ περ καί ἐχάρην λίαν περί τήν 9ην ἰδιάν / ἔγραψα εἰς [...] αποτινόμενος / πρός  
τον Ἰωάννην Π. Αντωνίου καί ἄ / παντας τοὺς μαθητάς μου μέ τήν / εὐκαιρίαν  
ἔγραψα καί πρός σέ ὑπεν / θυμίζον ὅσα περί τοῦ Αποστόλου αὐ / τόθι ἐλέγο-  
μεν ὡς καί ἀπό τήν Δάφνην / μέ τόν Σωκράτην σέ ὑπεθύνησεν ἐ / πίσης σέ  
ἔγραψεν ἵνα εἴπητε τῷ / Κυρίῳ Μάρκῳ τῷ συναδέλφῳ ἡμῶν / ὅτι τό γράμμα  
ὄπερ μοί ἔδωκεν / διά τόν ἐνταῦθα Νικόλαον Ἀναγνώ / στον ἐπειδή δέν ἦδυ-  
νήθην νά τόν / εὔρω μόνος μου τό ἐδωκα εἰς ἓνα φίλον του 2|| ὅπως τό ἐγχει-  
ρίση ὁ ἴδιος διότι φοβού / μενος μήπως βραδύνει νά τον ἀνταμώσω / ἀποστείλ-  
λας ὅθεν τήν ἐπιστολήν [...] / χασα πλέον ἀναμένων ἀπάντησιν / χθές ἠθέλη-  
σα νά γράψω εἰς ἓνα φίλον μου ἐνταῦθα πληροφορίας τινάς / περί τῶν ἐν  
Σκήτῃ Βατοπαιδίου συγγε / νῶν του εὗρον ἐντός τοῦ συρταρίου τοῦ / γραφεί-  
ου μας χάρτην ἀδίπλωτον ἐπιστο / λήν πρός ὑμᾶς ἐνθυμούμενος καλῶς / ὅτι  
δέν ἔγραψα ἄλλην εἰμῆ αὐτήν / καίτοι βιαστικήν διά τούτο ἐλυπήθην / πολύ πε-  
ρί τούτου ὅθεν σήμερον ἔρχομαι διά ταύτης μου ὅπως σᾶς / εἶπω ὅτι εἴμεθα πά-  
ντες πολύ καλά / ὡς καί πάντες σέ ἀσπάζονται ἡ θεία σας, / ἡ Θέκλα, ἡ Εὐτέρ-  
πη καί ὁ Εὐάγγελος / καθόσον εἶπα ὅτι τάς περισσοτέρας / ὥρας τάς διερχό-  
μεθα αὐτόθι ὁμοῦ ὡς / καί τάς ἐπισήμους ἑορτάς καί ἔμειναν / πολὺ εὐχαρι-  
στημένη. Ἐγὼ ἐντός / ὀλίγου θά ἔλθω αὐτόθι θά περαμείνω / θάσον ὁ Λάμπρος  
εἰσέτι δέν μέ ἔστειλλεν / τίποτε ἄνευ [...] διατελῶ

ὅλως ὑμέτερος θεῖος σας

Μ. Εὐαγγελίδης

Προσκυνήματα εἰς τόν Πάτερ Πα(ρ)θένιον καί / Παπά Ἀνατόλιον.